

Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler⁽¹⁾

Dr. Meryem ACARA*

ÖZET

Bu makale “Bizans Maden Sanatında Dini Törenler Sırasında Kullanılan (Liturjik) Eserler” konulu doktora tezimizin bir bölümüdür. Liturjik eserlerin özellikle işlevlerini, işlev-tasvir ilişkisini saptayabilmek için öncelikle liturjinin tanımlanması gerekir. Kelime anlamı “ayin-ibadet” olan liturji, imparatorluk, doğum, ölüm, vaftiz ve Ökaristi gibi ayinleri içerir. Bizans Ortodoks kilisesinde “liturji” terimi özellikle en önemli ayin olan Ökaristi için kullanılır. Tüm ayinlerin ve kullanılan eserlerin sembolik anlamları vardır. Bunlar, İsa’nın yaşamının doğum, ölüm gibi evrelerini sembolize eder. Burada incelenen ayinler, kullanılan eserler ve üzerlerinde tasvir edilen konuların Bizans sanatında, din-işlev-tasvir ilişkisini belgelediği görülmektedir.

ABSTRACT

This article is part of our Ph.D. thesis on “Liturgical Vessels in Byzantine Metalwork”. Primarily we have to describe the meaning of liturgy in order to determine their function and the connection between of function-representation of the liturgical vessels. Liturgy means ritual, including notable ceremonials as imperial, nativity, death, baptism and Eucharist. In the Byzantine Orthodox church “liturgy” refers specifically to the ritual of the Eucharist. All rituals and liturgical means, especially vessels bear symbolic meanings. Usually these include nativity and death of Christ. These rituals, liturgical vessels, representations depicted on them reveal the religion -function-representation relation in Byzantine art.

---

* Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi.

(1) Bu makale 1997 yılında Sanat Tarihi Bölümü’nde tamamlanan “Bizans Maden Sanatında Dini Törenler Sırasında Kullanılan (Liturjik) Eserler” adlı doktora tezimizin bir bölümüdür.

Liturji kelimesinin kökeni Yunanca “liturgia” (λειτουργια) dır. “Ayin-ibadet” anlamına gelen liturji; imparatorluk liturjisi, doğum liturjisi, ölüm liturjisi, vaftiz liturjisi ve Ökaristi gibi bölümlere ayrılır. Kilisede yapılan ibadetler; kurban verme, özellikle Ökaristi, vaftiz ve diğer liturjik ayinlerdir (Taft, 1991a:1240).

Liturjik ayinlerde sembolik anlamı olan ekmek, şarap, su, yağ, tuz, mum, tütsü, ikona gibi objeler, altar, vaftiz teknesi gibi elemanlar, din adamlarının giysileri, vaftiz elbiseleri gibi dini kıyafetler, kilise, vaftizhane, skeuophylakion (hazine dairesi) gibi yapılar, yağlama, kutsama, haç çıkarmak, yıkama, elle takdis etme, dokunma, öpme, giyinme veya soyunma, yeme, tören alayı ile yürüme, yalvarış, diz çökme ve diğer duruşlar gibi törensel eylemler vardır. Bu eleman ve eylemler “Son Akşam Yemeği”, “Vaftiz” gibi olayları sembolize eder. Vaftiz yağlaması gibi ikincil sembol ve eylemler liturjiye daha sonra eklenmiştir (Taft, 1991a:1240).

Liturji üzerine ayrıntılı çalışmalar yapan R.Taft, Bizans liturji tarihini 5 döneme ayırır:

- 1- Az bilinen bir dönem olan “Bizans öncesi veya Konstantin dönemi öncesi (4.yy., özellikle I.Theodosius dönemi)”.
- 2- Geç antik veya patristik dönem sırasında “imparatorluk dönemi (özellikle Jüstinyen dönemi)”.
- 3- Karanlık çağ (610-850).
- 4- Theodoros Studites dönemi (800-1204).
- 5- Latin istilasından sonra yeni Sabaitik sentez (1204-1261) (Taft, 1994:275).

Bizans Ortodoks kilisesinde liturjinin temeli “Ökaristi” dir. Ancak, Ökaristi’den önce kısaca diğer liturjilerden bahsetmenin, özellikle ayin sırasında kullanılan eserler açısından gerekli olduğu düşüncesindeyiz.

1. LİTURJİ

1.1. İMPARATORLUK LİTURJİSİ

6-7.yüzyılda, özellikle Jüstinyen döneminde, başkent İstanbul’da Hagia Sophia’nın yapılmasıyla Bizans dini ayinleri imparatorluğun idaresinde gerçekleştirilir. Görkemli teolojik ayinler, yeni bayramlar, çeşitli yeni ilahiler liturjiye bu dönemde eklenmiştir (Taft, 1991b:343). Seremoni, imparatorun toplum hayatında biçimlenir ve onun gücünü, yasallığını gösterir. İmparatorun kilise, ordu, senato ve halkla Hagia Sophia, saraylar ve İstanbul’un önemli anıtlarındaki beraberliği seremonide Roma imparatorluk kültürünü oluşturur (Kalavrezou, 1991a:401).

İmparatorluk seremonileri anıtsal resim sanatı, zafer kemerleri, el sanatı ürünleri ve elyazmalarında tasvir edilmiştir. Böylece imparatorların askeri kıyafetleri, taç giyme törenleri, evlilik törenleri, resmi kabuller gibi seremoniler hakkında bilgi edinilebilmektedir. Roma, Konstantin Kemerli (312-315) gibi erken döneme ait anıtlarda imparatorun yaptığı savaşlar, kazandığı zaferler, kutlamalar ve Ravenna San Vitale Kilisesi (547) mozaiklerinde imparator Jüstinyen ve imparatoriçe Theodora liturjik seremonide görülebilir. Jüstinyen bu mozaikte piskopos Maximianus ile tasvir edilmiştir (Res.1). Daha sonra Hagia Sophia’da büyük bayram günlerinde imparator ve patrik bu seremoniyi gerçekleştirirler (Kalavrezou, 1991a:401).

388 tarihli I. Theodosius Missoriumu’nda imparatorun 10.yılıının kutlandığı tören tasvir edilmiştir. Theodosius merkezde, bir kemerin altında tahtta oturur. Burası sarayın taht salonunun apsis kemeridir. İki yanında hiyerarşiye uygun olarak daha küçük tasvir edilen imparator yardımcıları, altta “bereket” in kişileştirilmiş tasviri vardır (Volbach, 1961:res.53).

11.yüzyıla tarihlenen, Paris Bibliothéque National’de Coisl.79 no.lu yazmanın bir minyatüründe imparator ve yöneticiler görülmektedir. İmparator merkezde tahtta oturur, bu minyatürde de imparatorun iki yanındaki yöneticiler hiyerarşiye uygun olarak daha küçük tasvir edilmiştir (Kalavrezou, 1991a:402). Örneklerden anlaşıldığı gibi imparator ve maiyeti tasvirlerinde hiyerarşi ve simetri sözkonusudur.

Bu tasvirlerin temeli saray protokolüdür. Bunların yanı sıra allegorik tasvirler de vardır. Örneğin, Paris, Cabinet des Medailles’deki fildişi levhada İsa, imparator IV. Romanos ve karısı Eudokia’yı taçlandırırken gösterilmiştir. Ancak bu sahnenin taç giyme töreni mi yoksa evlilik töreni mi olduğu kesin olarak anlaşılamamaktadır (Kalavrezou, 1991a:402).

İmparatorun katıldığı seremonilerden biri de doğal afetlerden sonra yapılan ayinlerdir. II. Basileios’un Menologya’sında, bir depremden sonra Patrik ve imparatorun, mum taşıyan rahip ve halkla birlikte 26 Ocak’ta “pişmanlık” ayini için şehre yürüyüşü tasvir edilmiştir (Cotsonis 1994:21) (Res.2).

Taç giyme töreni en önemli imparatorluk seremonilerinden biridir. Julianus’dan 6.yüzyıla kadar taç giyme töreninin askeri bir kimliği vardır; yeni imparatora tacını askerler giydirir. 5.yüzyılda İstanbul patriği imparator nişanlarını kutsar ve 400-1000 yılları arasında imparatorun tacını patrik giydirir. 5-6.yüzyılda Bizans’ın politik yapısının değişmesiyle taç giyme törenleri Hebdomon (Bakırköy)’dan Hippodrom’a taşınır. 641’de II. Konstans Hagia Sophia’nın ambonunda taç giyer. 776’da VI. Konstantin Hippodrom ile Hagia Sophia arasındaki seremonide yardımcı imparator olarak taç giyer. Patrik imparatora Hagia Sophia’nın ambonunda taç giydirir, izleyenler kutlar, imparator tahta çıkar, göğsü, elleri veya ayakları öpülür (proskynesis). Bunu Ökaristik liturji izler.

De Ceremoniis gibi 10.yüzyıl kaynakları taç giyme törenleri hakkında detaylı bilgi vermektedir (Kalavrezou, 1991b:533-534).

1.2. DOĞUM LİTURJİSİ

Bizans döneminde doğum sözkonusu olduğunda yayınlarda genellikle Meryem'in, Vaftizci Yahya'nın ve İsa'nın doğumları anlatılır, tasvirlerdeki ikonografik ayrıntılar üzerinde durulur. Halk arasındaki doğum olayları ve liturjisi hakkında bilgimiz sınırlıdır.

Bizans döneminde kadınlar, genellikle evde hizmetkâr kadınların yardımı ile doğum yapardı, ancak hastahanedeki doğum yapan kadınlar da vardı. Aziz Ioannes Eleemon'un Vitasi'ndan İskenderiye'de doğum için inşa edilmiş yapılar olduğu öğrenilmektedir (Karpozilos ve diğerleri, 1991:290). Doğumdan sonra bebek yıkanır ve kundaklanırdı. Doğum yapan anne ve yardımcıları temiz sayılmaz, şeytani ruhları dualarla kovmak için bir rahip çağırılırdı. Ayrıca anne doğumun üzerinden 40 gün geçmeden Ökaristi'ye katılamazdı (Karpozilos ve diğerleri, 1991:290).

1.3. ÖLÜM LİTURJİSİ

Bizans dönemine ait yazılı ve görsel kaynaklardan ölümden sonra, ölünün hazırlanması ve gömülmesi sırasında yapılan işlemler hakkında bilgi edinebiliyoruz. Yazılı kaynakların başında typikonlar (manastır vakfiyeleri) ve azizlerin yaşamlarını anlatan vitaller, görsel kaynaklarda ise anıtsal resim sanatı, minyatür ve el sanatı örnekleri gelir. Bizans İmparatorluğu'nda ölü için yapılan törenlerin kökeni Hıristiyanlık öncesinde varolan kültürlerin inançlarına dayanır. Bu inançlar kilise tarafından hıristiyanlığa uyarlanarak resmileştirilmiştir (Akyürek, 1996:174).

Hıristiyan dininde ölüm kültürünün temel kavramı mahşer gününde ölünün dirileceğidir. Bu nedenle ölü yakılmaz, bedeni en iyi şekilde korunmaya çalışılır, ölü düz bir yere yatırılır, gözleri ve ağzı kapatılır, yıkanır, mür ve çeşitli yağlarla yağlanır, uzun şeritler halindeki bezlerle sarılır ve prothesis⁽²⁾ için giydirilirdi. Ölünün gömülmek üzere hazırlanması ile ilgili işlemler evde, eğer ölen kişi bir din adamı ise bu işlemler manastırdaki hüccesinde yapılırdı (Akyürek, 1996:175). Bedenin yağlanması sebebi prothesis süresince ölünün güzel kokmasını sağlamak, bezlerle sarılmasının nedeni bedeninin bozulmasını önlemektir (Akyürek, 1996:177-178,dn.711).

Bu işlemlerden sonra ölü gömüleceği yere kadar cenaze alayı eşliğinde taşınırdı. Özellikle erken dönemde cenaze alayı Romalıların cenaze alayı ile pek çok benzer özel-

---

(2) Prothesis Yunanca "sunuluş" anlamına gelir ve Ökaristi'den önce kutsal ekmek ve şarabın hazırlanmasıdır. Cenaze törenlerinde ise ölünün yakınları tarafından son kez görülüp, öpülebilmesi için yüksek bir yere yatırılması anlamında kullanılır (Akyürek, 1996:177-178,dn.711).

lik gösterirdi: Romalılardaki meşaleler, büyük mumlar ve buhurdanlıklarla ilerleyen müzisyenler ve ağıtçıların yerini ilahi okuyan ruhban ve ölünün yakınları almıştır (Akyürek, 1996:177).

Prothesis töreni imparatorluk ailesi için sarayda, piskoposlar için kilisede, rahipler için manastırlarında, halktan kişiler için evde yapılırdı. Törene katılanların görüp öpebilmesi için ölü yüksek bir yere yatırılır, başının altına yastık konurdu. Ölen piskopos ise elinde bir haç ve İncil, rahip ise mezmurlar kitabı, halktan biri ise bir İsa ikonu tutardı. Ölünün alınına, Meryem ve Vaftizci Yahya'nın Tanrı'dan şefaata dilemesi için, üzerinde Deesis (Yakarış) tasviri olan bir şerit konurdu. Ölünün başı dirilişi sembolize ettiğine inanılan doğuya yerleştirilirdi. Yatağın dört kenarına birer şamdan konularak mum yakılır; törene katılanlar mum taşırdı. Mumlar tanrısal ışığı ve gelecekteki sonsuz yaşamı simgelerdi (Akyürek, 1996:178). Prothesis ve son öpücüğün verilmesinden sonra ölü mezara yerleştirilir ve mezar başında konuşma yapılırdı (Akyürek, 1996:180).

Cenaze törenleri hakkında bilgi veren kaynaklar oldukça ayrıntılıdır. Ancak, ölünün tütsülenmesinden bahsedilmemesi dikkati çeker. Özellikle tasvir sanatında gerek "Komesis" sahnelerinde, gerek azizlerin ölümünü resmeden sahnelerde ölünün baş veya ayak ucundaki din adamı elindeki buhurdan ile cesedi tütsüler⁽³⁾ (Res.3). Anma törenlerini anlatan kaynaklarda ise tütsüden bahsedilmektedir. Örneğin Aziz Sabas typikonunda; önce, iki şamdan ve buhurdan taşıyan rahiplerin mezar odasına girerek tütsü yaptığından, Aziz Kornelios'un yaşam öyküsünde piskoposun dua ettiğinden ve yardımcılarının bütün gece mezarı yanan mumlar, ilahiler ve tütsülerle onurlandırdıklarından söz edilmektedir (Akyürek, 1996:184-185).

1.4. VAFTİZ LİTURJİSİ

Kökeni Yahudiliğe dayanan vaftiz, kiliseye girebilmek, ayinlere katılabilmek için gerekli bir törendir. Yahudilikte Musa'nın kanunlarına göre dini faaliyetler için yıkılarak temizlenmek gerekir. İncil'de, vaftiz töreni sırasında yapılan işler hakkında bilgi verilmmez. Vaftiz kuralları ve töreni hakkındaki ayrıntılı bilgiler, 4-5.yüzyılda kilise büyüklerinin öğretici konuşmalarından edinilmiştir (Encyclopedia, 1990:133).

"Baba, Oğul ve Kutsal Ruh" adına suya batırmak vaftizin temelidir. Bebeklerin vaftiz edilmesi 5.yüzyıldan itibaren gelenek haline gelmiştir. Çünkü bebekler günahla doğarlar, vaftiz bu günahı arınmalarını ve günahsız olarak yaşama başlamalarını sağlar (Encyclopedia, 1990:133). Üç kere suya batırıp çıkarmak İsa'nın üç gün mezarda kal-

(3) Cenaze törenleri hakkında bilgi veren kaynaklar için bkz.Kyriakakis 1974:37-72.

(4) Bu bilgi İstanbul Merdivenaltı Rum Kilisesinin rahibi Meletios Sakkulidis ile yapılan görüşmede sözel olarak alınmıştır. Ayrıca, Sayın Sakkulidis'in belirttiğine göre bebekler Adem'le Havva'nın günahı ile doğdukları için vaftiz edilirler.

dıktan sonra dirilişini sembolize eder⁽⁴⁾.

1.5. ÖKARİSTİ AYINI

Ökaristi'nin kelime anlamı “şükran (ευχαριστια) “dır. Bizans'ta “Liturji” veya “İlahi Liturji” olarak adlandırılan Ökaristi, Hıristiyan liturjisinin ana ayinidir. Temeli İsa'nın havarileri ile yediği “Son Akşam Yemeği” olan Ökaristi, İsa'nın bedeni ve kanı olduğuna inanılan ekmeğe ve şarabın kutsandığı ayindir. Ökaristi bir kurban törenidir, çünkü İsa çarmıha gerilerek kurban edilmiştir (Taft, 1991e:737). Erken Hıristiyanlıkta Tevrat'ta anlatılan Habil ve Melkizedek'in kurban sunmaları ile aynı anlama gelir (Walter, 1982:180). Ekmeğe ve şarabın dağıtılması İsa'nın ölümünü ve tekrar dirilişini sembolize eder (Spitzing, 1989:221) (Res.4).

Bizans'da “liturji” terimi özellikle Ökaristi, yani ilahi liturji (he theia leitourgia) için kullanılırdı. Birbirine benzeyen iki İstanbul liturjisi vardır. Biri Havarilerin “anaphora”sını ayrıntılarıyla anlatan Ioannes Chrysostomos (İstanbul patriği, 398-404), diğeri de Basileios (Kayserili piskopos, 370-379)'dur⁽⁵⁾. Her birinde 19 dua vardır. Ana dua Antakya tipi “anaphora”dan alınmıştır. Chrysostomos'un “anaphora”sı Antakya'dan, Basileios'un ki Kappadokya'dandır. Her iki liturjide dualardan onu daha sonra eklenmiştir (Taft, 1991a:1240). Bunların dışında üç Ortodoks liturjisi daha vardır: Kudüs'lü Aziz Ioannes liturjisi (23 Ekim), İskenderiye'li Aziz Markos liturjisi (yılda bir kez) ve önceden takdis edilen Kutsal emanetler liturjisi (her çarşamba ve cuma, kutsal pazartesi ve salı) (The Divine Liturgy:22). Kutsal emanetler liturjisi muhtemelen Papa Gregorius tarafından, İstanbul'da görevliken yazılmıştır (Spitzing, 1989:221).

Bizans Ortodoks kilisesinde yaklaşık 1000 yılına kadar Basileios liturjisi yaygındır. Chrysostomos liturjisi önem kazandığında Basileios liturjisi yılda yalnızca on kez kutlanmaya başlar (Perhiz pazarları, 1 Ocak, Kutsal haftanın perşembe ve Cumartesi günleri, doğum ve haçın suya atılması [epiphanie] yortularının arifesinde, “paramone”lu iki bayramda). Bizans yazarlarına göre bu değişikliğin sebebi Pazar günleri ve Azizlerin günlerinde kutlanan Chrysostomos liturjisinin daha kısa olmasıdır (Taft, 1991a:1241 ; The Divine Liturgy:22).

- (5) Anaphora: İnanç açıklaması ile ekmeğe ve şarabın dağıtılması arasında Ökaristi'nin en önemli kısmını oluşturur. Önce şükredilir, sonra ekmeğe ve şarabın dağıtılması sırasında “alınız ve yiyiniz”, “alınız ve içiniz” sözleri söylenir ve bunları İsa'nın bedenine ve kanına dönüştürmesi için Tanrı'ya yakarılır (Spitzing 1989:223).
- (6) Antiphon: Koro tarafından söylenen psalm (ilahi). İncil metinleri, tevrattan psalmeler veya peygamber sözleri (Spitzing 1989:22).
- (7) Litani: Liturjik bir dua.
- (8) Trisagion: “Üç kez kutsal”. Küçük girişin hemen ardından söylenen, papazın sessiz duası ile koronun söylediği övgü şarkısı (Spitzing 1989:223).
- (9) Dismissal: İzin, müsaade.

12.yüzyılda büyük ölçüde son şeklini alan liturjinin 4 ana bölümü vardır:

- 1- Prothesis töreni. Ekmek ve şarabın hazırlanması.
- 2- Enarxis. Üç antiphonun (6), litanilerin (7) ve duaların ibadetine giriş.
- 3- Kutsal kitap liturjisi. Küçük Giriş ve Trisagion(8) ile açılır.
- 4- Ökaristi liturjisi. Büyük Giriş ile açılır. Anaphora öncesi törenler, anaphora diyalogu, anaphora, komünyon öncesi (komünyondan önce kutsal ekmeği bölmek ve Ökaristide şaraba sıcak su ekleme ayinini içerir), Komünyon, şükran ve “dismissal”ı(9) içerir (Taft, 1991a:1241).

Prothesis, seremoninin başladığı yerdir. Burada rahip özel bir tören yapar. Ökaristi için ekmeğe ve şarap hazırlanır. Buna “proskomidie” denir (Spitzing, 1989:221). İsa ve azizleri anarak, törenle ekmeğe kesilir, tütsülenir ve iki örtü ile örtülür. Prothesis seremonisi için 8. yüzyıldan önceki bir tarihi veren kaynak yoktur (Matthews, 1971:138).

Erken Bizans’ta liturji “Küçük Giriş” ile başlar, kuzey kapıdan kutsal mekânın kapısına yarım daire çizerek gidilir (Matthews, 1971:139). Küçük Giriş’i Büyük girişten ayırmak için, Maximos the Confessor “halkın piskoposla girişi”, Patrik I. Germanos “İncil’in girişi”, Philotheos Kokkinos ise “Diataxis” inde “Küçük Giriş” tanımını kullanmışlardır (Taft, 1991c:1239). “Küçük Giriş”, Kutsal Kitap liturjisinin girişi olan dini törendir. Diakon, rahipler ve hizmetkârlar eşliğinde İncil’i nefteki altardan, altarn arkasındaki templona taşır. Bu, İsa’nın “söz” olarak gelişini sembolize eder. İlk önce sessiz yapılan bu tören 6.yüzyılda bir dua ve “anaphoral Psalmody” (Trisagion ve I. Jüstinyen zamanında Monogenes) ile zenginleşir (Taft, 1991c:1238).

Kutsal mekana girildiğinde patrik altar örtüsünü (endyte) öper, mumlar ve tütsü ile “Trisagion”u söylerken reverans yapar. Sonra okuma için synthronondaki katedraya (apsisde, din adamlarının oturması için yapılan basamakların en üstündeki koltuk) gider (Taft, 1991c:1239). Bu ayine imparator katıldığı zaman, nartekste patrikle buluşur ve onunla kilisenin nefine yürüyerek, kutsal mekana gelir ve kutsal emanetleri (ekmek ve şarap) sunar (Taft, 1991c:1239).

“Büyük Giriş”, ilk kısmın yani Kutsal kitap liturjisinin açılışı olan Küçük Giriş’ten sonra Liturji yani Ökaristi’nin ikinci kısmının açılış ayinidir. Diakon (rahip yardımcısı), içinde kutsal ekmeğe bulunan pateni, rahip kutsal şarap kalisini prothesisden orta nefe, oradan da altara götürür. Ekmek ve şarabın getirilişi İsa’nın bedeninin ve kanının kurban edilmesini sembolize eder (Taft, 1991d:868 ; Spitzing, 1989:221).

Ekmek ve şarabın diakonlar tarafından “skeuphylakion (hazine dairesi)” dan alın-

(10) Burada sözü edilen altın, altınlarla işlenmiş bir örtü olmalıdır.

(11) Cheroubikon: Büyük giriş sırasında (Kerubim girişi) Tanrının tahtı için kerubimin koro ile ortaklaşa söylenen övgü şarkısı (Spitzing 1989:223).

rak altara getirilmesi ilk kez, İstanbul'da 6. yüzyılda ortaya çıkar. Ancak, törenin "skeuophylakion"dan başlamasının 630 yılında, Patrik Sergios tarafından liturjiye eklendiğini "Chronikon Paschale" den öğreniyoruz. Yine aynı kaynak, kutsal sırların paylaşılmasından sonra rahibin flabellum, paten, kalıs ve diğer kutsal kapları "skeuophylakion"a geri götürdüğünden bahseder (Matthews 1971:159). De Ceremoniis de Hagia Sophia'nın "skeuophylakion"u ve dolayısıyla imparatorların liturjiye dahil oluşu ile ilgili bir bilgi vardır. Kutsal Cumartesi günü imparatorlar Hagia Sophia'ya güneydoğudaki kapıdan girerek kutsal alana giderler, altarn örtüsünü değiştirerek altın sunarlar⁽¹⁰⁾. Sonra kutsal mekanın sol tarafından dışarı çıkarlar ve "skeuophylakion"a giderek kutsal kapları tütüsülerler (Matthews, 1971:160). "Cheroubikon"⁽¹¹⁾ şarkısı da 6.yüzyılda ayine eklenir. Büyük Giriş'i, önceleri Maximos the Confessor "kutsal sırların girişi", Patrik I.Germanos "diakonların ayin hazırlığı" olarak adlandırmıştır. İlk kez Atina'da 12.-13. yüzyılda Philotheos Kokkinos'un "Diataxis"inde "Büyük Giriş" tanımı kullanılarak "Küçük Giriş" ten ayrılmıştır (Taft, 1991d:868).

397-404'de İstanbul'da olan erken dönem liturjisi Ioannes Chrysostomos'un Homilyesi'nde anlatılır. 5.-6.yüzyılda özellikle Hagia Sophia'nın yapılması ile liturji "imparatorluğa ait" ve görkemli bir hale gelir. Bu dönem üç önemli dini şarkı eklenir: Trisagion, Monogenes ve Kheroubikon (Taft, 1991a:1241).

5.-7. yüzyıl liturjisi özellikle merkezi ibadetin İstanbul sistemi tarafından geliştirilmesiyle olgunlaşmıştır. 6.-7.yüzyılda böyle ayinler İstanbul'da sadece önemli durumlarda yapılır. Liturjinin ilk bölümünün bazı elemanları -"synapte" duasının açılışı, üç antiphon, Trisagion ve ona eşlik eden dualar, İncil'den sonra ektene⁽¹²⁾ duası- bu törenlerden türemiştir (Taft, 1991a:1241). Gabriel Qatraya zamanında (yaklaşık 615), rahipler kutsal mekanın örtüsünü kaldırdıktan hemen sonra mumlar, tütüsü ve haç ile bemaya gelirler (Taft, 1970-71:32).

Ökaristi, Bizans'ta yalnızca Cumartesi, Pazar günleri ve bayramlarda kutlanırdı. 8.-9.yüzyılda haftanın diğer günlerinde de kutlanmaya başladı. Yalnızca 1053 veya 1054'de IX. Konstantin Monomakhos Hagia Sophia'da hergün Ökaristi ayini yaptırıyordu. Ancak günlük Ökaristi hiçbir zaman kanun haline gelmemiştir (Taft, 1991e:738).

Cemaat kiliselerinde Ökaristi, Pazar ve bayram günlerinde sabah saat 9'a doğru başlar, Noel arifesinde, haçın suya atılması bayramında, büyük cuma günü ve paskalya gecesinin kutlamalarında ise Ökaristi akşam ibadeti olarak yapılır. Manastırlarda ise mümkün olduğu kadar diğer ibadetlerin yanında her gün yapılır (Spitzing, 1989:221).

Duaların ezberden sessiz okunması gibi diğer gelişmeler ile 9.-12.yüzyılda prothesis ayini gelişir ve "anaphora" öncesi ayinler kesin bir biçimde eklenir⁽¹³⁾. Sonradan yapı-

(12) Ektene: Rahip ile cemaat arasında karşılıklı okunan bereket duası (Spitzing 1989:222).

(13) Sessiz dua: Antiphon sırasında altar önünde rahibin yaptığı sessiz övgü duası (Spitzing 1989:223).

lan bu tip ekler İsa'nın hayatının erken döneminin tasviri gibi gizli yapılan liturji yorumlarının etkileridir (Taft, 1991a:1241).

Liturjinin karakteristiği, özellikle ayinin iki bölümünü sembolize eden ve açan girişlerdir. Küçük Giriş İsa'nın söz olarak gelişini, Büyük Giriş ise kurban edilişini sembolize eder. Diakonun İncil'i okumak için ambona gelmesi ve kutsal emanetlerin (ekmek ve şarap) Ökaristi için getirilmesi ile liturjinin sembolik yapısı tamamlanmış olur (Taft, 1991a:1241).

Liturjide, özellikle ikonoklasms döneminden ve İstanbul'un Latinler tarafından istila edilmesinden sonra manastır etkisi artar. Dini ayinler kademe kademe azaltılmış, önceden yapılan kiliseye girişler ve törensel dönüşler sınırlanmıştır. Kiliseler kendilerini giderek küçültmüş, tören daha özel hale getirilmiş ve templon (kilisede orta nefi apsiden ayıran bölme) gibi kapalı kutsal kısımlara çekilmiştir (Taft, 1991a:1241).

9. ve 10. yüzyılda liturjik kurallar oldukça değişmiştir (Matthews, 1971:112). 9.yüzyılda Mikael ve Gabriel adı verilen iki diakon, yardımcı diakonlar mumları, diğer diakonlar buhurdanları, haçı ve İncil'i taşıdıktan sonra liturjiye başlarlar. Rahipler ve piskopos bemada yerlerini aldıktan sonra diakonlar tütsülemek için buhurdanları getirirler. Burada tütsü duası olan Et cum redolet nobis ve Et propter okunur (Taft, 1970-71:33). Kutsal alanın tamamı görüldüğünde ve rahip İncil'le ortaya çıktığında, tunik giymiş, mum ve buhurdan taşıyan diakonların önüne geçer. Yardımcı diakonlar mumlarla ayine katılır. Rahip bemaya gelir ve öpmesi için İncil'i piskoposa verir. Sonra piskopos "Pax vobiscum (barış öpücüğü)" verir. Yardımcı diakonlar iki sıra halinde bemanın iki yanında durur, rahip sağdaki kürsüden (ambon) İncil'i okur (Taft, 1970-71:34). Tütsünün yükselen dumanları duaların Tanrı'ya ulaşmasını sembolize eder (Weitzmann, 1979:594). Buhurdanlarla piskoposun duası göğe yükselir, İncil, haç ve rahipler tütsülenir. İncil okunduktan sonra vaaz verilir ve dua edilir. Sonra baş diakon ve diğer diakonlar haçı ve İncil'i alır, Mikael ve Gabriel adı verilen diakonlar öne geçerek kutsal mekanın kapısına giderler ve kapılar kapanır. İncil ve haç altara konduktan sonra dört diakon "onita d-raze" yi söyleyerek bemada oturan piskopos ve rahiplerin temizlenmesi için su getirir⁽¹⁴⁾. Bu sırada diğer diakonlar ve baş diakon ekmek ve şarabı getirerek altara koyar ve örtüyle kapatır (Brightman, 1896:462 ; Taft, 1970-71:34), iki diakon altarin iki yanında yelpaze tutar (Brightman, 1896:462). Bu yelpazeler Ortodoks liturjisinde kutsal emanetleri böcek ve tozlardan korumak için kullanılır (Weitzmann, 1979:593). Erken dönem liturjisinde rahipler Ökaristi'yi önce cemaate verirlerdi. Kaşık kullanmazlar, ekmeği elleriyle, şarabı ise doğrudan kalisten içirirlerdi. Chrysostomos'un belirttiğine göre Ökaristi rahip ile halk arasında farklı yapılmazdı (Matthews, 1971:172).

(14) Rahiplerin ellerini yıkaması için yardımcı diakonun su getirdiğinden bahseden yayınlar için bkz. Brightman-Hammond 1896:462; The Divine Liturgy:25.

2. ÖKARİSTİ AYİNİNDE KULLANILAN ESERLER

Ökaristi’de kullanılan eserler paten ve asteriskos, kalıs, kaşık, ibrik, trulla, buhurdan, yelpaze, kitap kapağı, haç ve haç kaidesidir. Bu eserlerden paten ve kalıs Ökaristi’nin iki ana elemanıdır, diğerleri yardımcı objelerdir. Bazı kilise hazinelerinde bulunan şarap ve su kapları, süzgeç, kepçe, ekme damgası ve mızrak hazırlık aşamasında kullanılan malzemelerdir. Artophorion ve şamdan ise sadece Ökaristi’de kullanılmaz altların üzerinde sürekli durur.

Erken Hıristiyanlıkta, liturjide kullanılan eşyaların, apsisin ve altların sembolik anlamları vardır. Örneğin, apsis Beytullahim’i, altar İsa’nın mezarını, kiborium İsa’nın çarmıha gerildiği yeri, kalıs kutsal komünyon kupasını ve İsa’nın çarmıha gerildiğinde toplanan kanını, kanın toplandığı kupayı, ekme ise bedenini sembolize eder (Weitzmann 1979:592).

Genellikle madenden yapılan liturjik eserlerin az sayıda olmakla birlikte, cam, alabaster, sardonix, onyx, fildişi gibi malzemelerden yapılmış örnekleri de vardır. Venedik, San Marco Hazinesi’ndeki, Orta Bizans dönemine tarihlenen, başkent kökenli, paten ve kalısların gövdeleri alabaster, sardonix, onyx gibi malzemelerden yapılmış, ağız kenarları ve ayakları altın-mine tekniğindeki levhalarla süslenmiştir. Bu eserlerin üzerlerindeki yazıtlar liturjide kullanıldıklarını göstermektedir (Buckton, 1984:no.15,18). Dumbarton Oaks Koleksiyonu ve Amman Arkeoloji Müzesi’ndeki iki kalısın malzemesi ise camdır (Ross, 1962:no.96 ; Elbern 1993:724). Bu eserlerde havariler veya bir haçın iki yanında, melekler veya kuzular tasvir edilmiştir. Muhtemelen iki eser de liturjide kullanılmıştır. Fildişinden özellikle kutsal ekmeğin veya tütünün saklandığı artophorionlar yapılmıştır (Weitzmann, 1979:445-446,497,499-500,578-581,613-614). Doğrudan ayin sırasında kullanılmamakla birlikte, içine Ökaristi’de kullanılan malzemeler konduğu için önem taşırlar.

2.1. PATEN (lat.patena)(yun. δισκοζ) VE ASTERİSKOS (yun. αστερισκοζ)

Paten, İsa’nın bedenini temsil eden ekmeğin konduğu tepsidir ve ölü İsa’yı çarmıhtan indiren Arimathealı Yusuf ve Nikodemus’un ellerini sembolize eder (Weitzmann, 1979:592). Patenler genellikle yüksek kenarlı, düz veya halka kaidelidir, günümüze gelmemekle birlikte yazılı kaynaklardan ve tasvir sanatından sekizgen veya dörtgen şeklinde patenlerin varlığı da bilinir. Paten ve kalıs bir bütündür ve oluşturdukları takıma “diskopotirion” adı verilir. Aziz Pancratios, her kilisenin iki takım, gümüş paten ve kalısı olduğunu belirtir (Mango, 1986: 137).

Patenlerin üzerinde işlevi ile bağlantılı tasvirler bulunur. Ökaristi’de kullanılan bir patenin üzerine “Havari Komünyonu” sahnesi veya İsa’nın bedenini simgeleyen ekme

konduşu için İsa'nın ölümünü simgeleyen haçın tasvir edilmesi işlev-tasvir ilişkisini gösterir. Özellikle 10.yüzyıldan sonra, "Çarmıha Geriliş" veya Meryem, İsa, aziz tasvirleri yapıldığı görülür. Genellikle tüm patenlerde ağız kenarında veya tasvirin etrafında yazıt bulunur. Bu bir adak, ithaf veya liturjik yazıt olabilir.

Asteriskos paten ile birlikte kullanılır. Yarım daire şeklinde iki şeridin merkezde birbirine bağlanmasından oluşur. Asteriskos, patendeki ekmeği üzerine gelebilecek toz ve böceklerden korumak için örtülen örtünün ekmeğe değmesini önlemek amacı ile patenin üzerine konur. 6.yüzyıla ait Kumluca hazinesindeki bir patende asteriskos olmasına rağmen, ilk kez 9.yüzyıl liturjik yorum kitaplarında bahsedilen asteriskos İsa'nın doğumunda gökyüzünde beliren yıldızı sembolize eder (Elbern, 1993:732).

2.2. KALİS (lat.calix)(yun.κοτηριου)

Kalis, İsa'nın kanını sembolize eden şarabın konduşu kaptır. Patrik Germanos I'e göre İsa'nın çarmıhta akan kanının toplandığı kap ve "Son Akşam Yemeği"nde kullanılan kalis ile de bağlantılıdır (Mango-Bouras, 1991a:405).

6.yüzyıl kalisleri küresel kâse kısmı ve bilezikli ayaktan oluşur. Üzerlerinde genellikle İsa, Meryem, başmelekler Mikael ve Gabriel, havariler veya haç motifleri tasvir edilmiştir. Ağız kenarlarında ithaf, adak veya liturjik bir yazıt bulunur. 9.yüzyıldan itibaren gövdesi onyx veya sardonix gibi taşlardan, kaya kristali veya camdan, kaidesi gümüş veya altından yapılmış mine tekniği ile süslenmiş kalisler görülür. Bu kalislerin ağız kenarında liturjik, ayaklarında ithaf yazıtları vardır (Mango-Bouras, 1991a:405).

2.3. KAŞIK (lat.ligula)(yun.κοχλιαρια)

Hem günlük kullanıma ait hem de liturjik bir eser olan kaşık şarabın içinde ıslatılan kutsal ekmeğin parçalarını ayine katılanlara vermek için kullanılır. "Kochliarion" yuvarlak kaşık kısmı ve sivri bir saptan, "ligula" ise oval kaşık kısmı ve bir disk ile bağlanan, ucu boğumlu saptan oluşur. Ligula tipi kaşıklar kochliarionun yerini aldıktan sonra da Yunanca terim kullanılmaya devam etmiştir (Mango, 1991a:1939).

Kaşıkların yüzeyinde hayvan tasvirleri veya aziz adları, kaşık ile sapı birleştiren diskte muhtemelen yaptırılan kişilerin monogramları (isim kısaltmaları) vardır. Ancak üzerinde aziz adı olan her kaşığın liturjide kullanıldığı söylenemez (Elbern, 1993:734). Bunlar manastırın günlük yaşamında da kullanılmış olabilir.

Erken Bizans kaynaklarında kaşığın Ökaristi'de kullanımı ile ilgili bir bilgi yoktur. Erken dönemde rahip ekmeği eliyle dağıtırdı, kaşığın kullanımı 8-9.yüzyılda yaygınlaşır (Bishop Kallistos, 1990:14). Buna karşın 6-7.yüzyıla tarihlenen kilise hazinelerinde kaşıklar bulunmuştur (Mango, 1990:248). Bunlar muhtemelen adak olarak kiliselere armağan edilen ve özel günlerde kullanılan kaşıklardır.

2.4. İBRİK (lat.urceus)(yun.ξερύχ) VE TRULLA (lat.agmanile) (yun.χερυβειου)

İkisi bir takım oluşturan bu eserler (χερυβόξεστον-*cherniboxeston*) ayine başlamadan önce rahibin ellerini yıkaması için kullanılır. Bu işlem İsa'nın çarmıha gerilmesine karar verildiğinde Pilatus'un suçsuz olduğunu göstermek için ellerini yıkamasını sembolize eder. *Cherniboxeston* terimi 6.yüzyıla ait bir papirüsde ve 582-602 tarihli gümüş bir ibrikteki yazıtta geçer (Mango, 1986:104-107). Hem günlük yaşamda hem liturjide kullanılan ibrik ve trullanın saray seremonilerinde de kullanıldığını, üzerlerinde alçak kabartma tekniği ile yapılmış süslemeler olduğunu VII.K.Porphrogennetos'un yazdığı *De Ceremoniis*'den öğreniyoruz (Mango 1991b:418).

İbrik, suyun veya kutsal şarabın konduğu, ince boyunlu küresel gövdeli, halka kaide- li, kulplu veya kulpsuz bir kaptır. Liturjide hem şarap hem su koymak için kap gereklidir. Ancak günümüze gelebilen örneklerden hangisinin şaraba, hangisinin suya ait olduğunu kesin olarak anlamak mümkün değildir.

Trulla, elin altına tutulan, küresel veya dilimli küresel gövdeli, halka kaideli, uzun saplı bir kaptır. İbriklerde herhangi bir süsleme görülmezken, trullalarda genellikle Poseidon, yunus balığı, istiridye kabuğu, çeşitli deniz hayvanları gibi su ile ilgili tasvirler yapılmıştır.

2.5. BUHURDAN (lat.thuribulum)(yun.θυμιατήριον)

Buhurdan, içinde tütsünün yakıldığı, küresel, dilimli küresel, silindirik, altıgen veya kare gövdeli, konik veya halka kaideli veya üç ayaklı, bazı örnekleri kapaklı, taşınabilmesi ve asılabilmesi için üç zinciri olan kaptır.

Buhurdanın içinde yakılan tütsü, Hindistan ve Afrika bölgesinde yetişen, *boswellia* ağacının gövdesindeki reçineden elde edilir. Buhurdan için kullanılan Yunanca terimin kökeni, tütsü olarak kullanılan bir tür kekik otunun adıdır. Tütsü, Roma imparatorluk kültüründe ve ilaç yapımında kullanılmıştır. Daha sonra kilise büyüklerinin ve Hıristiyanlığın sembolü olan tütsü, liturjide kömür üzerinde veya buhurdanlarda yakılırdı. Hıristiyanlıkta tütsü, cenazelerde güzel koku olarak, ikona, kutsal emanetler veya altarı onurlandırmak, tören başlangıcında kiliseyi şeytani ruhlardan arındırmak, özellikle Suriye ve Kopt geleneklerinde duanın ve tövbenin sembolü olarak sunuşta kullanılırdı (Taft ve Kazhdan, 1991:991).

Buhurdanın liturjideki önemi sadece kutsal ekmek ve şarabı tütsülemesinden kaynaklanmaz. Sembolik anlamları da vardır. Tütsü insanlığı, ateş İsa'nın Tanrısallığını, dumanın yükselişi duaların Tanrıya ulaşmasını sembolize eder (Weitzmann, 1979:594). Çeşitli ayinlerde kullanılan buhurdan ile, Ökaristi'de altar, İncil, ekmek ve şarap, ayine katılanlar, cenaze tö-

renlerinde ölü veya deprem gibi doğal afetlerden tahrip olan yerler tütsülenir.

Üzerlerinde İsa, Meryem, başmelek Mikael, Gabriel ve havarilerin tasvir edildiği buhurdanlarda en yoğun tasvir İsa'nın yaşamından alınan sahnelerdir.

2.6. YELPAZE (lat.flabellum) (yun.ρίχιδιου)

Yelpaze Ökaristi'de diakon tarafından taşınır, kutsal ekmek ve şarabı toz ve böceklerden korumak için kullanılır. 4.yüzyıldan itibaren liturjide kullanıldığı bilinen yelpaze, deri, kuştüyü veya ketenden yapılırdı. En erken tarihli maden örnekler Stuma ve Riha hazinelerindeki 577 tarihli yelpazelerdir (Mango, 1986:no.31,32). Daire şeklindeki eserin çevresi dilimlidir, altta asanın geçirileceği sap bulunur. Üzerlerinde serafim veya kerubim tasviri vardır. Bu tasvirler meleklerin altarda varlığını sembolize eder (Elbern, 1993:736).

2.7. KİTAP KAPAĞI

Kitap kapakları İncil'i ve diğer dini kitapları korumak amacı ile kullanılır. Dikdörtgen şeklindeki iki levhanın menteşelerle birbirine tutturulması ile oluşur.

Gümüş kitap kapaklarında genellikle bir kemerin içinde haç veya aziz figürleri tasvir edilir. Altın-mine tekniği ile yapılan kapaklarda daha çok İsa, Meryem ve aziz figürleri görülür. Daha zarif ve ince işçilikli kapaklar altarda duran veya "Küçük Giriş" de taşınan İncil'i korumak için kullanılırdı (Mango-Bouras, 1991b:306).

2.8. HAÇ (lat.crux) (yun.σταυροϋ)

Haç, İsa'nın çarmıha gerilişini sembolize eder. Ayinde taşınan haçların alt kolunda sap vardır. Bu sap bir kaideye takılır ve kaideye geçirilen ahşap asa ile haç taşınır.

Haç, I.Theodosius döneminde (379-395) imparatorluk seremonilerinde önemli bir yer alır. İsa'nın ölüme karşı zaferinin sembolü olan haç, imparatorlar için düşmanlara karşı kazanılan zaferin sembolüdür. Roma imparatorluğunun erken dönemlerinde askeri törenler, ayinler ve zafer kutlamalarında taşınan bayrakların (vexillum ve tropaeum gibi) yerini almıştır. Büyük boyutlu bir haç, 4.yüzyılın sonlarında taç giyme törenlerinin bir parçasıdır. Ayrıca, bayram günlerinde kilise ile saray arasında yapılan yürüyüşte haç taşınır (Cotsonis, 1994:8-10).

Haçın kullanıldığı dini törenlerden biri Ökaristi'dir. "Küçük Giriş" te taşınan haçın yatay kollarında bazen "A ve W" harfleri asılıdır. Alfabenin bu ilk ve son harfi İsa'nın başlangıç ve son olduğunu sembolize eder. Sabit olmayan tören haçları farklı boyutlarda olabilir. Küçük haçları rahip ayin sırasında bir elinde tutar, diğer eliyle buhurdan taşır. Büyük haçlar ise İsa'nın Doğumu, Müjde gibi bayramlarda veya Paskalya'dan önceki perhizin üçüncü

(15) Bu bilgi İstanbul Merdivenaltı Rum Kilisesinin rahibi Meletios Sakkulidis ile yapılan görüşmede sözel olarak alınmıştır.

pazarında yapılan ayinlerde tören alayının başında taşınır. (Galavaris, 1994:96).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, ayin sırasında doğrudan kullanılan eserlerin yanı sıra kutsal ekmek ve şarabın hazırlanması ve saklanması için kullanılan araçlar vardır. Şarap ve suyun konduğu ibrik veya testiler, şarabın süzülmesi için kullanılan süzgeç, şarabın kaplara konması için kullanılan kepe bu tür araçlardandır. Özellikle Suriye’de bulunan kilise hazinelerinde gümüş örneklerine rastlamak mümkündür (Mango, 1986:no.23-26).

Ekmek damgası ve mızrak, ekmeğin hazırlanması aşamasında kullanılır. Seramik, ahşap veya bronzdan yapılan ekmek damgasının üzerinde çeşitli şekiller ve İsa’nın adının kısaltmaları bulunur. Şekillerin tümünün sembolik anlamı vardır. Ekmek damgalandıktan sonra, İsa’nın adının olduğu kısım mızrakla çıkarılır. Kutsal mızrak (η αγία λογχη) adı verilen küçük bıçak İsa çarmıha gerildiğinde O’na Longinus adlı askerin batırıldığı mızrağı simgeler (Weitzmann, 1979:593). 9.yüzyılda Ioannes Chrysostomos liturjisinde kutsal mızrağın kullanımı belgelenmiştir (Elbern, 1993:734).

Artophorion (lat.pyxis, yun.αρτοπειον) kutsal ekmeğin muhafaza edildiği kutudur. “Kudüs’e giriş”den Paskalya’ya kadar geçen süre “Büyük Hafta”, bu haftadaki Perşembe günü “Büyük Perşembe” dir. Büyük Perşembe’de Ökaristi ekmeğinden alınan bir parça şarapla ıslatılır. Küçük parçalara ayrılır. Sonra özel yöntemlerle kurutulur ve artophoriona konur. “Artos” denilen bu ekmek 1 yıl korunur ve ayinlere katılmayan hastalara ve yaşlılara götürülür⁽¹⁵⁾. Artophorion terimi 7.yüzyılda Chronikon Pascale’de geçer (Elbern, 1993:737). Erken Bizans döneminde küresel veya silindirik gümüş ve fil dişi kutular bu amaçla kullanılmıştır. Orta Bizans döneminde ise kilise biçiminde artophorionlar karşımıza çıkar. Bu kutuların işlevleri tartışmalıdır. Hangisinin kutsal ekmek, tütsü kabı veya röliker olduğu her zaman kesin olarak tesbit edilemez.

Burada tanıtmaya çalıştığımız Bizans Ortodoks liturjisi, liturjide kullanılan eserler ve üzerlerindeki tasvirler sembolik anlamlar taşımaktadır. Özellikle İsa’nın yaşamının doğum, ölüm gibi evrelerini sembolize eden liturji ve liturjik eserler, Bizans sanatında din-işlev-tasvir ilişkisini belgeleyen en önemli unsurlardır.

KAYNAKÇA

- Akyürek, Engin. (1996). Bizans'ta Sanat ve Ritüel. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Bishop Kallistos of Dioklea. (1990). "The Meaning of the Divine Liturgy for the Byzantine Worshipper", Church and People in Byzantium. Society for the Promotion of Byzantine Studies Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Manchester 1986, 7-28 Birmingham.
- Brightman, F.E. (1896). Liturgies. Eastern and Western, 2 vol. Oxford.
- Buckton, David. (1984). The Treasury of San Marco. Venice.
- Cotsonis, John A. (1994). Byzantine Figural Processional Crosses. Washington D.C: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, No.10.
- Elbern, Victor. (1993). "Liturgisches Geräte", Reallexikon zur Byzantinische Kunst, Bd.V:721-741.
- Encyclopedia of Early Cristianity. (1990). Chicago.
- Galavaris, George. (1994). "The Cross In The Book of Ceremonies by Constantine Porphyrogenitus", Cymiama, 95-99. Athens.
- Kalavrezou, Ioli. (1991a). "Ceremony", The Oxford Dictionary of Byzantium, 1:400-402.
- Kalavrezou, Ioli. (1991b). "Coronation", The Oxford Dictionary of Byzantium, 1:533-534.
- Karpozilos, A. ve diğerleri. (1991). "Birth", The Oxford Dictionary of Byzantium, 1:290-291.
- Kyriakakis, James (1974). "Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased from death to Prothesis", The Greek Orthodox Theological Review, 19:37-72.
- Mango, Marlia Mundell. (1986). Silver From Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures Walters Art Gallery. Baltimore, Maryland.
- Mango, Marlia Mundell. (1990). "The Uses of Liturgical Silver, 4th-7th Centuries", Church and People in Byzantium. Society for the Promotion of Byzantine Studies Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Manchester 1986, 245-261. Birmingham.
- Mango, Marlia Mundell. (1991a). "Spoon", The Oxford Dictionary of Byzantium, 3: 1939.
- Mango, Marlia Mundell. (1991b). "Cherniboxeston", The Oxford Dictionary of Byzantium, 1: 418.
- Mango, M.M. ve L. Bouras. (1991a). "Chalice", The Oxford Dictionary of Byzantium, 1: 405.
- Mango, M.M. ve L. Bouras. (1991b). "Book Cover", The Oxford Dictionary of Byzantium, 1: 305-306.
- Matthews, Thomas F. (1971). The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy. Pennsylvania.
- Ross, Marvin C. (1962). Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Vol.1: Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting. Washington D.C.
- Spitzing, Günther. (1989). Lexikon byzantinisch christlicher Symbole. München.
- Taft, Robert Sj. (1970-71). "On The Use of the Bema in the Eastern-Syrian Liturgy", Eastern Churches Review, 3: 30-39.
- Taft, Robert Sj. (1991a). "Liturgy", The Oxford Dictionary of Byzantium, 2: 1240-1241.
- Taft, Robert Sj. (1991b). "Byzantine Rite", The Oxford Dictionary of Byzantium, 1: 343-344.
- Taft, Robert Sj. (1991c). "Little Entrance", The Oxford Dictionary of Byzantium, 2: 1238-1239.
- Taft, Robert Sj. (1991d). "Great Entrance", The Oxford Dictionary of Byzantium, 2: 868.
- Taft, Robert Sj. (1991e). "Eucharist", The Oxford Dictionary of Byzantium, 2: 737-738
- Taft, Robert Sj. (1994). "The Synaxarion of evergetis in History of Byzantine Liturgy", The Theotokos Evergetis and Eleventh-century Monasticism, 274-293. Belfast.
- Taft, R. ve A. Kazhdan. (1991). "Incense", The Oxford Dictionary of Byzantium, 2: 991.
- The Divine Liturgy (Liturji ve Dua Kitabı).
- Volbach, W.F. (1961). Early Christian Art. London.
- Walter, Christopher (1982). Art and Ritual of the Byzantine Church. London.
- Weitzmann, Kurt. (1979). Age of Spirituality, Exhibition Catalogue, Metropolitan Museum of Art. New York.

Res.1- Ravenna, San Vitale Kilisesi (547). Mozaik, İmparator Jüstinyen.

Res.2- II.Basileios Menologyası (10.yy), Biblioteca Apostolica Vaticana, Gr.1613
"26 Ocak depremi için yapılan ayin."

Res.3- İstanbul Kora Manastırı (c.1315). Mozaik, Koimesis (Meryem'in ölümü).

Res.4- Havari Komalyonu tasvirli gümüş paten (578). İstanbul Arkeoloji Müzesi.